

УДК 94(477.4)“1918-1920”:[351.74/75+061.22]

Ю. В. Білай

ДЕРЖАВООХОРОННІ ОРГАНИ БІЛОГО РУХУ ТА УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918–1920 рр.)

У статті автор розглядає питання протистояння державоохоронних структур Білого руху на півдні України з українськими патріотичними культурними та освітніми організаціями. Одним із інструментів боротьби проти українського національного відродження були державоохоронні органи Білого руху. Дослідником фокусується увага на тому, що контррозвідка та Державна варта денікінського режиму намагалися будь-яким шляхом знищити українські організації, застосовуючи для цього весь наявний спектр інституційного інструментарію державоохоронних органів.

Ключові слова: “Просвіта”, Білий рух, контррозвідка, білогвардійці, державоохоронні органи.

Українська культура у період національно-визвольних змагань перебувала у стані відродження. Однак військово-політична ситуація в регіоні не давала змоги розгорнути процес ренесансу в повній мірі. На східних кордонах української державності розгортався Білий рух, що виступав проти всього українського (як і більшовики), називаючи українців не інакше як малороси і діючи відповідно до старих імперських засад внутрішньої політики – знищення всього українського.

Одним з інструментів боротьби проти національного відродження були державоохоронні органи Білого руху, яким ставилася задача знищити всі осередки культурної активності українців на окупованих ними територіях. В даній ситуації особливим є південь України, адже саме на його теренах білогвардійці влаштували найбільший терор, вважаючи ці землі невід’ємною складовою Росії.

Мета наукової розвідки – дослідити питання протидії державоохоронних структур Білого руху розвитку української культури на теренах півдня України у 1918-1920 рр.

Історіографія роботи представлена дослідженнями українських та російських авторів у яких аналізуються окремі аспекти боротьби державоохоронних структур Білого руху з українськими патріотичними організаціями. Так, В. Кулаков та Є. Каширіна у своїй роботі розглядають питання внутрішньої політики адміністрації А. Денікіна на захоплених територіях по відношенню до національних меншин [7]. Російський військовий історик М. Кирмель розглядає діяльність державоохоронних структур денікінського уряду суто з військової точки зору, ігноруючи те, що місцеве населення сприймало білогвардійців на теренах Півдня як окупантів [6].

Дослідниця О. Бойко досліджує у своїй роботі питання взаємовідносин денікінської адміністрації з місцевими політичними колами та населенням, виокремлюючи особливі риси внутрішньої політики білогвардійського уряду [1].

О. Удовиченко та І. Мазепа у своїх роботах побіжно розглядають питання специфіки взаємовідносин урядових кіл та державоохоронних структур білогвардійців з українськими патріотичними організаціями [11;7].

Джерельна база дослідження представлена джерелами Донецького та Одеського обласних архівів [2;4]. У цих документах знаходяться листування з білогвардійським кримінально-пошуковим відділом та агітаційні матеріали. Крім того, автор використовує у роботі періодичну пресу [13;14;15] та мемуари очільників Білого руху на півдні України [5;12], що дає можливість у повній мірі дослідити особливості протистояння білогвардійських державоохоронних структур з українськими культурно-просвітницькими і патріотичними організаціями.

Українське культурне життя жевріло в багатьох українських містах півдня України, однак зважаючи на величезну загрозу розгрому цих осередків вони часто не залишали по собі документальних свідчень своєї діяльності.

У міру того як війська Добровольчої армії займали Лівобережжя і південну частину Правобережжя, на цих землях денікінська адміністрація заводила свої порядки. Українське населення, позбавившись комуністичного панування, чекало від нової влади спокою й порядку, але за короткий час воно відчувало, що нова денікінська влада не краща за комуністичну. В першу чергу денікінський уряд розпочав переслідувати українську інтелігенцію за її “сепаратні” настрої, а далі нищив українські установи культурного й економічного характеру, як, наприклад, “Просвіта”, кооперативи, школи, газети та ін. Навіть українська мова вважалася виявом сепаратизму [11, с. 36].

Подібна внутрішньополітична лінія урядовців А. Денікіна на Півдні спричинила для українського патріотичного руху трагічні наслідки. А. Денікін був зацікавлений в союзниках і використанні їх збройних сил у антибільшовицькій боротьбі, однак командування через свою політичну позицію не могло порозумітися з представниками українського політикуму та культурними діячами. У результаті, замість спільної боротьби, між денікінцями і українцями спалахнула боротьба, у тому числі з використанням державоохоронних структур з боку білогвардійців.

На окупованій Денікіним території України були створені три області: Київська, Харківська і Новоросійська. Їх очолювали губернатори, які були призначені Денікіним і мали необмежені повноваження. Українська мова дозволялась тільки в приватних навчальних закладах. Закривалися і забиралися з бібліотек українські друковані видання. Припинила свою діяльність Українська Академія наук.

Всюди, де проходили денікінські війська та державоохоронні органи, проводилася антиукраїнська політика, причому, на Півдні вона була особливо брутальною. Денікінська влада тут закривала українські школи, нищила бібліотеки (наприклад, на Катеринославщині). Розпуск українських кооперативів, закриття книжних магазинів, відкрите переслідування всього українського за денікінщини було у південноукраїнському регіоні звичайною справою [17, с. 241-242].

Державоохоронні структури Білого руху на півдні України стали зброєю проти українського патріотичного руху. Русифікаторська політика стала основною рисою внутрішньополітичних реалій на Півдні.

У друкованій відозві “Населению Малороссии” А. Денікіна російська мова оголошувалася державною, вживаною у всіх урядових установах та державних навчальних закладах. Водночас для бажаючих дозволялося вживання місцевої, “малоросійської” мови у приватних школах, в установах регіонального самоврядування та місцевих судах [12, с. 142-143]. А невдовзі головнокомандуючий Полтавською, Катеринославською і Харківською губерніями генерал Май-Маєвський видав “Основные положения, принятые Особым совещанием по вопросу об украинских школах” (наказ №22), якими заборонялося викладання національної мови в Україні [14]. Про це ж заявив незабаром і попечитель харківського шкільного округу С. Білінов. Зокрема, він наголошував на тому, що українські гімназії можуть існувати тільки як приватні шкільні установи і прав на допомогу з боку уряду не мають [15]. Отже, відновлення дореволюційного імперського законодавства в галузі освіти позбавляло фінансової підтримки держави навчальні заклади з “малоросійською мовою навчання”, відносячи їх до категорії приватних. Російськомовні ж школи перебували на державному утриманні. Такі ж вказівки було дано й земствам. Заходи по руйнації національної школи з боку денікінських властей призвели до гострої опозиції українського народу.

Так, досить рішуче стали на захист національної школи всі українські культурно-просвітні організації і товариства. Зокрема, Всеукраїнська учительська спілка, Товариство шкільної освіти, Товариство “Просвіта”. В той же час опозиційна діяльність українських культурних установ натикалася на протидію державоохоронних структур Білого руху.

Багато разів білогвардійські державоохоронні органи об'єднували свої зусилля з англійцями та французами для боротьби проти українських культурних установ. Результатом такої співпраці в Одесі стало тотальне придушення діяльності національних українських культурних осередків. Так, поряд з іншими установами перестала існувати і “Просвіта”. Було заборонено використовувати українську мову в діловодстві, освіті, культурі [7].

У Миколаєві, з весни 1918 р., проводилася робота з протидії українському національному руху. Так, на місцевому суднобудівному заводі було проведено ряд арештів і дізнань осіб, що були членами українських освітніх гуртків (“Просвіта”) та партій (в основному “лівого” спрямування). Крім того, було проведено декілька операцій з ліквідації Миколаївського підпільного бюро більшовиків [3, с. 88-89].

З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, білогвардійська влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважали “мазепинцями”, зрадниками Росії. У Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів – співробітників “Союзбанку”, “Просвіти”, “Спілки споживчих товариств”; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій [4, арк. 2]. Відбувалися арешти українських діячів у Києві та інших містах [1].

В січні 1919 р. в Херсоні розпочало роботу відділення Українського національного союзу. Ініціаторами створення національного союзу були діячі “Просвіти”. 12 січня був створений Український національний клуб. Представники українських політичних партій розпочали активно брати національно-просвітницькі функції на себе. В серпні 1919 р. Херсон був захоплений підрозділами Збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. На короткий час на Херсонщину повернулися дореволюційні порядки, з якими повернулося й негативне ставлення до “українського сепаратизму” [10].

В свою чергу у місті Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадський діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового Конгресу і голова єлисаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та інші. Катеринославський поміщик Родзянко в своїй записці до генерала А. Денікіна звинувачував навіть все місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапітом у тому, що вони “натхненники петлюрівщини”. Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування та державоохоронних органів не було навіть згадки про будь-які автономні права України. Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої Росії. Люди оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький [7, с. 33-34].

Білогвардійцями в м. Олександрівську було знищено бібліотеку “Просвіти”, що налічувала тисячі томів. В приміщенні Народного дому, де перебувала в той час Олександрівська “Просвіта” була розквартирована військова частина. “Ті вояки всі книжні шафи порозбирали, книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторожу Народного дому вдалося врятував трохи тих книг, які він брав мов би також палити” [16, с. 168].

На теренах Бахмутського повіту Катеринославської губернії український національний рух, що був розповсюджений у таких населених пунктах як Бахмут, Голівка, Єнакієве, Попасна, Юзівка, теж зазнавав утисків державоохоронних структур Білого руху. Так, комендант Юзівки дав розпорядження Державній Варті провести слідчі дії проти “Просвіти” та припинити її “антиросійську пропаганду” [2, арк. 35].

Подібним до Бахмутського повіту були й Верхне-Дніпровський, де членів “Просвіти” переслідували як агентів “українського сепаратизму” та “злочинців”. Такі дії часто не були результативними, адже останні

осередки українських організацій були розгромлені вже в часи тотального домінування більшовиків у регіоні у 20-х рр. ХХ ст.

Українські патріотичні організації діяли навіть у населених пунктах Маріупольського повіту, де більшість населення складали греки (Сартана, Кальчик, Мангуш). Однак і в цих селищах їх переслідували співробітники контррозвідки та Державної варти Білого руху. Крім того, дуже частим було переслідування на офіційному рівні, коменданти міст віддавали накази за своїм підписом [3, арк. 568].

На території Кримського півострова, не зважаючи на те, що він був населений переважно кримськими татарами, також діяли українські патріотичні організації. Їх діяльність наштовхувалася на шалений спротив білогвардійських державоохоронних органів. Однак в Криму співробітники останніх діяли дещо інакше, ніж на Донбасі. Тут застосовувалася практика дискредитації "Просвіти" та подібних структур. Починаючи з серпня 1919 р. в кримських газетах, що не мали прямого відношення до Добровольчої Армії стали публікуватися наклепи на український культурницький рух. Саме під такими приводами почалися гоніння на українську "Просвіту", вже при підтримці місцевого населення [9, с. 108].

Спробу переломити ситуацію у бік покращення відносин з українськими патріотичними організаціями зробив П. Врангель у 1920 р. Зважаючи на становище на фронті він намагався домовитися про співпрацю з усіма політичними угрупованнями, хто був вороже налаштований до більшовиків. Так, генерал своїм наказом дозволив функціонування української мови поряд з російською та визнав "окремішність" України до скликання Установчих зборів. Крім того, він заборонив державоохоронним структурам проводити антиукраїнську політику на теренах Кримського півострова, у тому числі дискредитувати українські патріотичні організації [18]. Крім того, у рамках курсу на покращення відносин з українцями, П. Врангель своїм наказом дозволив провести з'їзд українського національно-патріотичного блоку. У роботі даного з'їзду прийняли участь як партійні діячі, так і члени культурно-просвітницьких організацій, таких як: Союз хліборобів (гетьманська орієнтація), Феодосійська, Сімферопольська та Феодосійська громади, Катеринославське земляцтво тощо. Всі перераховані організації були ідеологами автономізму, однак чітко артикулювали у своїх програмних документах свободу розвитку української мови та можливості незалежності у разі згоди на це майбутніх Установчих зборів Росії [19, с. 82].

Незважаючи на подібний політичний "реверанс" у бік українців, більшість наказів генерала саботувалися керівниками державоохоронних структур, а антиукраїнська політика продовжувалася, хоча й у більш завуальованому вигляді. Крім того, відкрита діяльність українських культурницьких організацій давала змогу представникам державоохоронних структур без особливих зусиль окреслити коло проукраїнських активістів на півострові та піддавати їх прихованій дискредитації.

Отже, можемо констатувати, що незважаючи на хибні, часто сфальшовані дані, українські організації діяли майже в кожному населеному пункті Півдня. Державоохоронні органи білогвардійського уряду намагалися будь-якими способами придушити їх діяльність, знищити самі осередки. При цьому інституційні інфінітиви та засоби для цього обиралися виходячи із специфіки населеного пункту та можливостей Державної варти та контррозвідки: від силових акцій напіввійськового типу до спеціально спланованих операцій. Імперські орієнтири білогвардійських урядів не допускали компромісу з "українського питання". Лише у 1920 р. генерал П. Врангель спробував домовитися з українськими політиками і культурними діячами про спільну боротьбу проти більшовиків.

Результатом протистояння білогвардійських державоохоронних структур з українським патріотичним рухом та культурними організаціями стало масове знищення останніх. Південь пережив нову русифікацію, через яку вже незалежна Україна має так звану "східну проблему".

Джерела та література

1. Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний Устрій, соціально-економічна і національна політика [Електронний ресурс] / О.Бойко – Режим доступу – <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28221/06-Voyko.pdf?sequence=1>
2. Державний архів Донецької області (ДАДО) – Ф. Р-128.– Оп. 2. – Спр.2. "Телеграми розвідвідділам, комендантам станцій, про військові замовлення, співробітників розвідувальних пунктів, продовольче постачання, обмундирування Добровольчої армії, масові захворювання робочих військовополонених. – 1.05. – 1. 12. 1919." – арк.35
3. ДАДО. – "Листовок, хранящиеся в государственном архиве Донецкой области" – 1874 арк.
4. Державний архів Одеської області – Український козак. – 1919. – 9 жовтня.
5. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920 г. / П.Н. Врангель – Мн.: Харвест, 2003. – 384 с.
6. Кирмель Н.С. Деятельность разведки белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918 – 1922 гг.) / Н.С. Кирмель. – М.: ВУ, 2008. – 162 с.
7. Кулаков В.В., Каширина Е.А. Внешняя и внутренняя политика белого режима на Юге России (1918 – 1920 гг.) [Електронний ресурс] / В.В. Кулаков, Е.А. Каширина – Режим доступу – <http://kguki.com/content/cms/files/4879.pdf>
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
9. Потрясов И.П. Советская разведка в годы Гражданской войны и интервенции/ И.П. Потрясов – М.: Труды Военно-политической академии им. В.И. Ленина, 1939. – 140 с.
10. Токовило О.В. Діяльність товариства "Просвіта" [Електронний ресурс] / О.В. Токовило – Режим доступу – <http://krai.lib.kherson.ua/kherson.htm>
11. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921/ О.І. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
12. Деникин А.И. Очерки русской смуты: в 5 т. / А.И. Деникин. – Париж: Изд. Я. Поволоцкого, 1921. – . – Т.5. Вып.1. – 202 с.
13. Великая Россия. – 1919. – 15 (28) августа
14. Промінь. – 1919. – 13 (26) жовтня.
15. Рідне слово. – 1919. –11 серпня.

16. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна / Г. Ф. Турченко // Культура народів Причорномор'я / Г.Ф. Турченко. – Симферополь, 2004. – С. 163–170.
17. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – Ленинград: ИСТПАРТ ЦК ВКП(б), 1927. – 275 с.
18. Крупнина В. А. Украина в программе государственного строительства П. Врангеля [Електронний ресурс] / В. А. Крупнина. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.krimoved-library.ru/books/krim-vrangel-1920-god14.html#bookmark18>.
19. Алтабаева Е. Б. Смутное время: Севастополь в 1917 - 1920 гг. / Е. Б. Алтабаева. – Севастополь: Телескоп, 2004. – 384 с.

Bilai Yu. The state protection bodies of the White movement and Ukrainian cultural organizations in the South Ukraine (1918-1920)

The author considers the issue of confrontation of the state protection bodies of the White movement in the South Ukraine with Ukrainian patriotic cultural and educational organizations. The state protection bodies of the White movement were one of the tools of the struggle against the Ukrainian national revival. The researcher focuses attention on the fact that counterintelligence and State Guard of Denikin regime tried to destroy the Ukrainian organizations by any way and applied all available range of institutional tools of the state protection bodies.

Key words: "Prosvita", the White movement, counterintelligence, the White Guards, the state protection bodies.